

(З циклу "На засланні")

У таборі були різні люди. Були люди непокірливі й уперті, революціонери з фаху, голота, гайдамаки, низовики, які воліли змінити все в корінний спосіб.

Люди акції, пророки повстань і проповідники бунту!.. В їх жилах палав чорний вогонь ненависти; шал розпеченої добіла хижої люті п'янив їм мозок, і згага пімсти бентежила їх неспокійну кров.

За царського ладу їх тримали в каторзі і в'язницях. Тепер, коли царський лад знищено, вони знов опинилися на засланні в далеких таборах цілинних пралісів Колими й Камчатки.

Та були тут також і ті, які ніколи нічого не хотіли змінювати. Люди слухняні, лагідні, покірливі й терплячі. Люди доброї волі й нерішучої вдачі, які ніколи не бунтували, ніколи не мріяли про перевороти й вище над усе цінили спокій і мирний затишок свого кутка.

Одні вірили в бунт, інші в працю. Одні були завойовники, інші звикли коритись. У таборі були діди, але були й підлітки. Робітники й мільйонери. Лотиші-чекісти й ґвардійські офіцери. Директори фабрик і вартові при вході.

Особа не важила нічого, як і її вчинки. На одних нарах спали й ту саму брудну каламутну баланду з таборового казанка їли славетний маляр зі світовим ім'ям, картини якого висіли в паризькому Луврі і мюнхенській Пінакотеці, видатний учений, книги якого стояли на полицях державної бібліотеки Берліна і в університетській бібліотеці Мадріда, і неписьменний гольд, ніх або айну, що, не переступивши меж кам'яного віку, шанував ведмежу мати-тайгу і, виходячи в таборі на працю, ніс незмінно з собою шкіряний мішок з висушеними кістками батьків.

За схемою тотожної статті й однакових параграфів ховалися нашарування тисячоліть, млявість звичок, упертість логіки, вибухи ідей, відміни вдач, однаково: активність або байдужість.

* * *

...Сокира, якою Радецький — ми називали його професором; здається, він був старим журналістом!.. — рубав колоду, вислизнула з його заляклих рук. Замість потрапити по м'якій і соковито-теплій деревині, вона розсікла черевик і вп'ялась в м'язи.

Професор скрикнув від болю. Здрігнувшись, він спазматично, гістеричним ривком, одкинув сокиру геть од себе.

Сокира описала півколо й беззгучно лягла в м'який покрив пухкого снігу.

Спершись на колоду, професор стягнув з ноги черевика й почав розмотувати смердюче лахміття заношених онуч. З розрубаної рани швидким струмком юшила кров.

Був холодний зимовий день. Густа пара від подиху осідала на волоссі брів і вусів, білила комір наших ватянок. JH

Краплі крові падали на очищену від кори лискучу поверхню колоди, стікали з неї й багрили сніг.

Ми кинули наші пилки й сокири і, обступивши колоду, на якій сидів професор, дивилися, як він незграбно перев'язував свою худу пожовкло-сіру кістляву ступню.

Курці, скориставшись з нагоди, витягли махру й, слинячи папірця, крутили цигарки.

— Головне наше нещастя, — зауважив повчально професор, намагаючись тугіше перев'язати розсічену ногу брудною ганчіркою, — що ми все ще живемо ілюзіями попередньої ліберальної епохи. Ми ніяк не можемо збагнути, що ми опинилися в зовсім іншій ері, якій властиві зовсім інші норми й поняття.

Він урочисто оглянув нас крізь каламутні скельця окулярів. Свою рану він розглядав як ланку в універсальній системі взаємозумовлених зв'язків, що відмежовували нашу дійсність від попереднього часу. Він був певен, що найважливіше в житті це розуміти.

— Наше нещастя, — продовжував він, — що ми народилися за інших часів і надто довго прожили тоді, коли кожен думав, говорив і робив те, що йому хотілося. Тепер нам надто важко збагнути, що ми більше не належимо собі.

Кров просякла через ганчірку. Густими й частими краплями вона падала на сніг і відразу ж застигала.

Професор з сумнівом подивився на нас, на ганчірку, на замшілі, занесені снігом столітні дерева глухої тайги, що оточувала нас, зідхнув і почав знову перев'язувати рану.

Пальці на морозі стигли й не слухалися. Він зав'язував і розмотував рану знов. Кривавив ганчірку. Скривавлена ганчірка, задубівши, боляче різала й рвала краї рани.

Він явно не міг дати собі ради. Він страждав від свідомості своєї безпомічності. Руки од нервового шоку все ще тремтіли. Спазматично підстрибувало руде посивіле од інею клоччя бороди. Здавалося ось-ось, ще мить, ще якась десятитисячна міліметра, і він зірветься, закричить, завие, як затравлений, загнаний людиною лісовий звір, впаде на сніг і битиметься головою об сніг, об цю важку, нерухому колоду.

І все ж таки він говорив! Він говорив докторальним тоном самовпевненої людини, немов на урочистих зборах з катедри перед ситими й розсудливими, добре одягненими людьми. Немов на ньому була не брудна, засмальцьована ватянка, а чорний сурдут, лаковані черевики й туго накрохмалений пластрон сорочки, і гайвороння не перелітало з дерева на дерево, і він не чухався, і заіндивіла борода не стирчала в усі боки розпатланим клоччям, і каламутні окуляри не були перев'язані мотузком.

— Щоб простувати вперед, — казав він, — людство повернуло назад. Воно знов повернулось до форм, які проіснували тисячоліття і які воно, здавалось би, остаточно відкинуло хіба що кілька десятиліть тому. Року 1861 було скасовано кріпацтво, року 1929 воно було відновлене знов.

— Большевики, — казав він далі, — знов зробили працю обов'язковою. Вони заперечили вагу індивідуального мислення. Вони одкинули значення особи. Вони централізували волю. Вони декретують істини. Од людей вони вимагають покори й щирости. В щоденну практику життя вони запровадили сповідь і оце наклали на нас епітимію. Вони обернули всесвіт у суворий монастир, де, однак, немає релігії. Слідчий і слідство заступили сповідника і сповідь, пропаґандист-агітатор — місіонера-проповідника, й "Короткий курс історії ВКП(б)" — Євангелію.

В таборі люди звикали говорити про речі, про які раніш вони не наважувалися й згадувати. Обережність втрачала тут свій сенс.

Було холодно. Було дуже холодно. Ми переступали з ноги на ногу. Затуливши носа долонею, ми хукали, щоб зігріти побілілий кінчик носа, або розтирали його. Під ногами хрумтів морозний сніг.

Радецький говорив:

— Свого часу, — ще до війни й революції, — ми гралися ідеями, як діти граються з випадково знайденим невибухлим гарматнем, не

передчуваючи небезпеки, що їм від того загрожує. У своїх кабінетах, на шпальтах газет, у своїх книжках ми пропагували й підносили культ середньовіччя. Книжка Айкена про середньовічний світогляд лежала в нас завжди під рукою на письмовому столі. Ми тішилися розумовим ґурманством. Ми охоче цитували Франціска Асизького й захоплювалися стилем Томи Кемпійського й Івана Дамаскина. Модерні письменники перероблювали для газетних фейлетонів апокрифи про Соломона й Китовраса, мистці наслідували фреску й ікону, поети писали акафисти, філософи студіювали схоластиків. Сидячи в "Ярі" або "Ведмеді", обжираючись кав'яром і напідпитку від шампану, ми підносили моральну вагу здержливості, захоплювалися з приниження й стверджували високу етичну ідеальність злиднів. Тепер, коли нас зроблено злидарями і нас принижено і покірність перестала бути для нас мрією, ми обурюємося.

Професор похитав головою.

— Ми ніколи не вміли бути послідовними.

— Як ви гадаєте, — сказав він, перериваючи хід своїх міркувань, — чи не можна спинити кров, приклавши до рани моху?

Він одкинув збагрянену задубілу ганчірку вбік і спробував затиснути рану рукою. Кров юшила крізь пальці.

— Чи немає в кого ганчірки?

Ганчірки?.. Ганчірка на засланні рідка й коштовна річ! Мороз пронизував кості скронь і скул. Курці докурювали свої цигарки. Час був братись за працю. Ми всі були знищені й знеможені.

Ніхто не відповів професорові

— Я поверну, — заявив він.

— Виперу й поверну! — додав він, щоб перебороти вагання нерішучих.

Виперу?.. Ганчірка, якою він перев'язував перед цим рану і тепер одкинув убік, не свідчила, щоб чистота була однією з його добродетелей і щоб він звик прати свої речі. Ні, те, що він обіцяв ганчірку випрати, не було жадним аргументом на його користь.

Іван Закутній похмуро глянув на нього. Треба сказати, що Закутній не терпів Радецького. Не поважав. Не ховав свого до нього презирства.

Його дратувала безпомічна безпорадність цієї високої в окулярах людини з зігнутою наперед головою на довгій гусячій шиї та з клочкуватою рудою бородою. Усе в ньому: і те, як, рубаючи, він тримав сокиру, і непевність його удару, і те, як при повторному ударі він ніколи не здібний був влучити в те саме місце.

Коли їх ставили напарниками пиляти і, нервуючись, Радецький починав або ж квапитись, або ж затримувати й пилка весь час з'їжджала вбік і збивалася з ходу, Закутній лаявся, кидав пиляти і рішуче заявляв, що хай пиляє з цим дермом хто хоче, тільки не він. І додавав пару міцних, добре посолених слів.

Він ніколи не прислухався до того, що говорив цей чоловік в окулярах. Що могли важити слова людини, яка не вміла нічого зробити до ладу.

Отож, нас здивувало, коли Закутній, — цей насумрений і похмурий чоловік, що завжди тримався осторонь од інших, докуривши цигарку, замість взятися до сокири, щоб приступити до праці, як це зробили вже дехто з нас (слід визнати, більшості з нас бракувало почуття товариськості...), підійшов до Радецького, відштовхнув руку, якою той затуляв рану, дбайливо промив рану снігом, витяг з кишені чистеньку

ганчірку й певними твердими рухами, немов досвідчений знавець цієї справи, перев'язав йому ступню.

Хто зна, що штовхнуло його зробити це. Хто зна, що живе всередині кожної людини і як саме зробить вона в останній критичний момент?

Тепер професор сидів на колоді з перев'язаною ногою, натягнувши поверх перев'язки черевика, і нервувався. Він обрид усім нам своїми запитаннями.

— Як ви гадаєте, мене не зарахують до самосіків? Ви ж бачили, я ненавмисне. Ви ствердите.

Тоді він переходив до іншого.

— Сьогодні я не вироблю норми. Як ви гадаєте, мені не зменшать пайки хліба?

Він був турботливий і метушливий. Він мав розгублений приголомшений вигляд. Лякаючи себе можливими ускладненнями, він розкис. З очей у нього текли сльози й замерзали на щоках. Він здирав їх з волосся бороди, здирав з повік. Відчувши рану, стогнав.

Він згадував про послідовність. Ні, це не скидалося на те, щоб він міг бути хоча б у своєму житті послідовним.

Однак поволі він заспокоївся. Заспокоївшись, почав говорити знов.

— Дивно, — сказав він, — мене вражає прірва, яка існує між намірами й їх здійсненністю, між ідеями та їх втіленням у життя. Наша сучасність повинна була знищити протилежність між містом і селом. Тим часом типовою формою життя за наших часів став барак. Замість сіл і міст ми примушені жити в таборах. Ми нищимо міста й знелюднюємо села, щоб оселити людей у таборі.

Це було дотепне й гірке спостереження, що його висловив цей довгий, уже немолодий чоловік в окулярах, якого ми звали професором, хоч він насправді був журналістом. Ні, він не був дурнем. Але що це змінювало?

Ми жили з певною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого перебування в таборах і ми знов вийдемо на волю. Ми тягли лямку.